

ODESSA

Charles KING este profesor de relații internaționale și științele guvernării la Universitatea Georgetown, unde anterior a ocupat funcția de decan la Edmund A. Walsh School of Foreign Service, principala instituție de învățământ pentru afacerile globale din SUA.

Cercetările lui s-au axat pe naționalism, politică etnică, tranziție de la autoritarism, istorie urbană și relația dintre istorie și științele sociale. Susține în toată lumea conferințe care au ca subiect, în cea mai mare parte, relațiile internaționale, violența socială și politicile etnice, colaborând, printre altele, cu CNN, BBC, National Public Radio și History Channel. Este autorul sau editorul a șapte cărți, inclusiv *The Black Sea: A History* (2005; în românește *Marea Neagră. O istorie*, Editura Polirom, 2015); *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus* (2008), care a fost numită „Cartea de istorie a anului” de ziarul on-line *Moscow Times*; *Midnight at the Pera Palace: The Birth of Modern Istanbul* (2014; în românește *Miezul nopții la Pera Palace. Nașterea Istanbulului modern*, Editura Trei, 2017); *Odessa: Genius and Death in a City of Dreams* (2011), premiată cu National Jewish Book Award. Lucrările sale au fost traduse în peste zece limbi.

Traducătorul, Radu SĂNDULESCU, este redactor de carte și colaborator la diverse publicații cu profil literar din București și din provincie.

Traduceri (din engleză): Arthur Koestler, *Întineric la amiază*, Editura Albatros, 1991 (împreună cu Sanda Aronescu), Eric Hobsbawm, *Era Revoluției 1978–1948*, Editura Cartier, 2000, Martyn Rady, *Țarii, Rusia, Polonia și Ucraina*, Editura All, 2002, Arthur C. Clarke, *2061: A treia odisee*, Editura Nemira, 2013, ș.a.; (din franceză) Fabre d'Olivet, *Geneza după Moise*, Editura Antet, 1996, Eric Hobsbawm, *Despre istorie*, Editura Cartier, 2017.

Charles King

ODESSA

GENIU ȘI MOARTE
ÎNTR-UN ORAȘ AL VISURILOR

Traducere din engleză de Radu SĂNDULESCU

CARTIER
i s t o r i c

CARTIER

Editura Cartier, SRL, str. București, nr. 68, Chișinău, MD2012.

Tel./fax: 022 20 34 91, tel.: 022 24 01 95. E-mail: cartier@cartier.md

Editura Codex 2000, SRL, Strada Toamnei, nr. 24, sectorul 2, București.

Tel/fax: 021 210 80 51. E-mail: romania@cartier.md

cartier.md

Cărțile CARTIER pot fi procurate online pe shop.cartier.md și în toate librăriile bune din România și Republica Moldova. Cartier eBooks pot fi procurate pe iBooks, Barnes & Nobles și pe cartier.md

LIBRĂRIILE CARTIER

Librăria din Centru, bd. Ștefan cel Mare, nr. 126, Chișinău. Tel./fax: 022 21 42 03.

E-mail: librariadincentru@cartier.md

Librăria din Hol, str. București, nr. 68, Chișinău. Tel.: 022 24 10 00. E-mail: librariadinhol@cartier.md

Comenzi CARTEA PRIN POȘTĂ

CODEX 2000, Str. Toamnei, nr. 24, sectorul 2, 020712 București, România

Tel./fax: (021) 210.80.51

E-mail: romania@cartier.md

Colecția *Cartier istoric* este coordonată de Virgil Păslariuc

Editor: Gheorghe Erizanu

Lector: Anda Yrsan

Coperta: Vitalie Coroban

Design/tehnoredactare: Ruxanda Sava

Prepress: Editura Cartier

Tipărită la Combinatul Poligrafic

Charles King

ODESSA. GENIUS AND DEATH IN A CITY OF DREAMS

W.W. Norton & Company, 2011

Charles King

ODESSA. GENIU ȘI MOARTE ÎNTR-UN ORAȘ AL VISURILOR

Ediția I, noiembrie 2019

Copyright © 2011 by Charles King.

© 2019, Editura Cartier, pentru prezenta versiune românească. Toate drepturile rezervate.

Cărțile Cartier sunt disponibile în limita stocului și a bunului de difuzare.

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții

King, Charles.

Odessa. Geniu și moarte într-un oraș al visurilor / Charles King; trad. din engl. de Radu Săndulescu. –

[Chișinău]: Cartier, 2019 (Combinatul Poligrafic). – 280 p. – (Colecția „Cartier istoric” /

coord. de Virgil Păslariuc, ISBN 978-9975-79-902-7).

Tit. orig.: Odessa. Genius and death in a City of dreams – 1000 ex.

ISBN 978-9975-86-388-9.

94(477.74)

K 44

*Pentru familia Martens: Karl, Karleen, Jay și Jerry,
și în amintirea lui Eldon, Marie și Leland,
ai căror strămoși au părăsit, cu curaj și
speranță, câmpiile rusești pentru
preria americană*

[Un] mare oraș este un fel de labirint în care în orice moment al zilei cele mai ascunse dorințe ale fiecărei ființe umane sunt îndeplinite de oameni care își dedică existența săvârșirii acestui lucru și nimic altceva.

STEPHEN SPENDER, *World within World*
[Lumea din interiorul lumii]

Odessa știa ce anume înseamnă a înflori. Acum ea știe ce anume înseamnă a te ofili – o pălire poetică, cu o inimă puțin ușoară și complet neputincioasă.

ISAAC BABEL, *Odessa*

Ai în vedere legământul: căci locurile doznice din țară sunt pline de bârloguri de tâlhari.¹

Psalzii 74:20

Cuprins

<i>Nota autorului</i>	10
<i>Introducere</i>	11

Partea I

ORAȘUL VISURILOR

1 Sinistrul țărîm	17
2 Potiomkin și mercenarii	29
3 Baliză	43
4 Guvernatorul și poetul	58
5 „La Odessa nu există nimic național”	79

Partea a II-a

SĂLAȘELE CRUZIMII

6 Comploturi și umbre	104
7 Sânge și răzbanare	123
8 O lume nouă	146
9 Câmpurile Transnistriei	166
10 „Aș vrea să vă aduc la cunoștință următoarele”	189

Partea a III-a

NOSTALGIE ȘI AMINTIRE

11 Oraș-erou	208
12 Amurg	224
<i>Cronologie</i>	235
<i>Mulțumiri</i>	237
<i>Note</i>	241
<i>Bibliografie</i>	255
<i>Indice de nume</i>	271

Nota autorului

Odes, Odesa sau Odessa? Orașul a fost cunoscut sub multe nume în idiș, ucraineană, rusă și alte limbi. În ziua de azi, cartografiile deseori preferă versiunea ucraineană – Odesa –, având în vedere faptul că orașul era situat în interiorul Ucrainei independente începând cu 1991 (și, înainte de aceasta, al Republicii Sovietice Socialiste Ucrainene). Eu folosesc grafia cea mai familiară pentru cititorii englezi – Odessa –, o convenție care nu maschează vreo anumită ordine de zi culturală.

În general, am optat pentru întrebuițarea grafiei care este mai ușoară atunci când sunt redată în text nume sau expresii străine. Versiunile mai academice sunt folosite în note și bibliografie. Termenul din limba rusă pentru o persoană din Odessa este *odessit* sau *odessitka*, care câteodată a fost tradus în limba engleză prin „odessite”. Eu utilizez termenul mai sonor „odessan”.

Majoritatea lucrărilor literare sunt citate în traducerile lor deja disponibile în limba engleză. Alte traduceri din rusă, română și franceză îmi aparțin, dacă nu se specifică altminteri.

Până în 1918, Rusia a folosit calendarul iulian, nu pe cel gregorian. Această deosebire a făcut ca Rusia să fie în urma Vestului cu treisprezece zile în secolul XX, cu douăsprezece zile în secolul al XIX-lea și cu unsprezece zile în secolul al XVIII-lea. Datele evenimentelor care au avut loc în Imperiul Rus sunt prezentate în conformitate cu vechiul sistem.

Dacă, prin vreun miracol, această carte ajunge la familiile Verei Nikolaevna Sepel sau Nicolae Tănase, a căror poveste este relatată în capitolul 9, aș fi extrem de recunoscător să fiu contactat de ei.

Introducere

Mark Twain s-a simțit complet acasă la el atunci când a vizitat Odessa, la sfârșitul verii anului 1867. Sosise în orașul-port rusesc la bordul primei croaziere de plăcere pe distanță lungă din lume, o călătorie prin Orientul Apropiat relatată în *The Innocents Abroad* [Inocenții de la bord]. După o călătorie de douăzeci și patru de ore pe Marea Neagră la bordul vasului cu aburi *Quaker City*, Twain a coborât pe țărm spre a vedea cascada de trepte de piatră a Odessei – una dintre cele mai celebre scări din lume – care îi făceau semn de la docuri până la orașul de sus. În vârf, părănd un vizitator întâmplător care privea către port, statuia de mici dimensiuni a ducelui de Richelieu, unul dintre întemeietorii timpurii ai orașului, întindea o mână a bun venit. Twain urcă gâfâind către înălțimi și privi deasupra silozurilor de grâne și a cheiurilor de dedesubt. În spatele lui se înălța centrul orașului, zumzând de afacerile negoțului, ale transportului pe mare și ale schimbului monetar.

Străzi largi, bine întreținute se intersectau în unghiuri drepte. Case joase cu unul sau două nivele flancau bulevardele. Fațade goale, zugrăvite în culori albastre sau galbene, primeau lumina soarelui care se reflecta pe țărm din apele calme ale Mării Negre. Salcâmi își înălțau crengile deasupra trotuarelor pline de oameni care respirau aerul vărat, în vreme ce nori de praf se rostogoleau odată cu fiecare trăsură care trecea. „Privind în susul ori în josul străzii, în partea aceasta sau în partea aceea, am văzut doar America!” – scria Twain.

Era o manieră ciudată de a vedea lucrurile. Twain se afla într-un oraș pentru care plecase în recunoaștere un mercenar napolitan, care fusese numit de către o țarină rusoaică, guvernat de către

soțul ei secret care avea un singur ochi, construit de către doi nobili francezi exilați, modernizat de către un conte educat la Cambridge și celebrat de către amantul rus al soției sale. Era unul dintre cele mai mari orașe din Rusia și cel mai important port comercial al imperiului, chiar dacă era situat mai aproape de Viena și Atena decât de Moscova și Sankt Petersburg. Populația era aproape pe un sfert alcătuită din evrei.

Nu mult timp după călătoria lui Twain, orașul fu martorul unora dintre cele mai oribile violențe antisemite din istoria rusă. Evreii au fost uciși la propriu în stradă în izbucniri repetate de ură și frică. Mult mai târziu, într-un capitol uitat al Holocaustului, comunitatea evreiască din Odessa – pe atunci alcătuind o treime din populația orașului – a fost aproape distrusă de o altă țară decât Germania nazistă, în acest caz România, aliatul naziștilor. Twain văzuse pe străzile și în curțile din Odessa un loc care cultiva, asemenea patriei sale, o remarcabilă capacitate de a uni naționalitățile și de a se remodela în propriii săi termeni, generație după generație. Ceea ce nu observase era tendința orașului de a se înclina cu mortală regularitate deasupra prăpastiei autodistrugerii.

În epoca vizitei sale, Odessa încă își dezvoltă identitatea pe care o vor îndrăgi suporterii ei și o vor disprețui detractorii ei: gustul pentru lucrurile inteligente și pentru cele absurde; o spoyală de cultură rusească pusă pe un miez idiș, grec și italian; o economie cu mari variații; o iubire pentru bărbații spilcuiți și pentru femeile îndrăznețe; un stil de muzică și de scriere care implica atât abandonul libertin, cât și experimentarea controlată; o abordare a politicii care balansa puternic între radical și reacționar. În cele din urmă, va transfera multe dintre aceste deprinderi și valori în noi locații, din cluburile de jazz ale Leningradului la sălile de banchet din zona unde se mănâncă borș din Catskills și Brighton Beach. În cele patru țări care au guvernat-o – Imperiul Rus, Uniunea Sovietică, România (ca putere de ocupație), iar acum Ucraina –, Odessa s-a remarcat ca un oraș amestecat și plin de energie, o insulă de diferență cocoțată între mare și stepă, și totuși un loc amenințat continuu de propria sa personalitate pestriță. „Odessa

nu a avut nicio tradiție, dar din acest motiv nu s-a temut de noile forme de viață și de activitate”, își amintea activistul sionist Vladimir Jabotinski, născut la Odessa. „A dezvoltat în noi mai mult temperament și mai puțină pasiune, mai mult cinism, dar mai puțină amărăciune.”²

Începând cu întemeierea sa din 1794 și până în prezent, Odessa s-a luptat spre a supraviețui undeva între succes și sinucidere. Asemenea multor porturi maritime și spații urbane multiculturale, orașul a căutat continuu să-și elibereze demonii mai buni, trișorii răutăcioși care constituie muzele vitale ale societății urbane și neobosiții creatori de literatură și artă. Dar, în loc de aceasta, a dat drumul celor mai întunecați, aceia care pândesc pe alei și șoptesc despre dispreț pe bază de religie, invidie de clasă și răzbunare etnică. Atunci când lucrurile mergeau bine, Odessa hrănea intelectuali și artiști ale căror talente luminau lumea. Atunci când nu mergeau, numele orașului devenea de pomină pentru fanatismul, antisemitismul și naționalismul său mortal.

Această carte urmărește arcul istoriei Odesei de la începuturile ei imperiale, trecând prin tragediile ritmice din secolul XX, până la trecerea sa în tărâmul mitului și al dorului. Ea descoperă felul în care generații de odessani nativi și adoptați au construit un oraș cu o dispoziție incorrigibilă în manieră unică, un loc care a devenit cel mai ambițios port al Rusiei și inspirație pentru scriitorii de la Aleksandr Pușkin la Isaak Babel. Ea împletește laolaltă istoria orașului cu câteva existențe individuale, atât bine-cunoscute, cât și obscure, care au făcut-o un oraș natal iubit și legendar pentru evrei, ruși, ucraineni și multe alte neamuri.

Cum înfloarește un oraș? Și cum anume face acest lucru în maniere care îi conferă o reputație distinctă – un spirit sau o identitate care îi face pe locuitori să fie patrioți locali? Cum anume se transformă o zonă într-un fel de a fi și nu doar un loc de unde te tragi? Multe orașe, îndeosebi porturi și orașe înfloritoare – New Orleans și Napoli, Las Vegas și Liverpool –, au reputații care se pretează unor etichetări ușoare și familiare, însă doar câteva devin moduri de trăire și de acțiune. Azi, este ușor să simți nostalgie

după idila pe care Odessa a încercat s-o reprezinte în mod eroic. Odessanii înșiși și-au făcut o profesiune din așa ceva. Dar adevărul mai dur este că acest oraș, asemenea tuturor celorlalte cu o anumită pretenție de măreție, dezamăgește în aceeași măsură în care inspiră. Aspectele monstruoase ale identității sale au avut câștig de cauză la fel de des ca și cele nobile, și cu mult mai des decât permite în mod normal versiunea delicată a trecutului său. În cele din urmă, experiența Odesei dă la iveală puterea creativă, precum și dificultatea zilnică de a fi diferit. În solicitanta artă a înfloririi urbane, oscilația între geniu și devastare poate fi starea normală a lucrurilor.

Partea I

ORAȘUL VISURILOR

Sinistrul țăr̃m

Vizitatorii nu sosesc la Odessa, ci mai degrabă se împiedică de ea. Privit de pe uscat, orașul apare pe neașteptate pe stepa pontică, o străveche pășune acoperită acum de ferme ucrainene și de resturile agriculturii industriale sovietice. Ușoara unduire a peisajului, coborând spre zone orizontale și râpe care se întind către mare, ascunde orașul până ce ești cu adevărat în interiorul lui. „Iată stepa, iar la câteva sute de metri mai încolo este orașul și ți-ai putea închipui că el nu are absolut nicio influență asupra ținutului înconjurător”, nota un călător german cu mai bine de un secol în urmă.¹

De pe mare, Odessa se înalță pe culmea unui șir de stânci joase, centrul orașului oferindu-se vederii doar în momentul în care vasul trece de proeminentele promontorii care ascund golful. Blocuri de apartamente punctează suburbiile exterioare, dar zonele mai vechi ale orașului par ciudat de absente până când nava își îndreaptă prora către micul far de la capătul digului. „Europa se afla din nou în fața ochilor noștri”, își amintea un vizitator francez din anii 1840 atunci când văzu siluetele clădirilor publice conturându-se la orizont.² Același sentiment va reverbera atât în rândul localnicilor, cât și al străinilor. Acoperișurile joase și copacii bătuți de vânt anunțau un oraș de vis care se ivea din nimic, un surprinzător punct luminos pe orizontul gol format de stepă, mare și cer.

Cel mai bine te poți apropia de Odessa de pe apă, în felul în care vor fi făcut cei mai vechi vizitatori în lumea Mării Negre consemnați – vechii greci. Aici, coasta se strecoară în fața ochilor, apărând precum un șir de stânci de calcar de joasă înălțime, având culoare fumurie, care se pot transforma într-un portocaliu tern sau chiar roz în plină lumină. Probabil că va fi fost o extraordinară imagine pentru marinarii din Marea Egee, care făcuseră cabotaj zile în șir privind monotonia câmpiei vălurite și a mării tulburate, una deosebindu-se cu greu de cealaltă. Continuă să fie o priveliște uluitoare. Largul golf se deschide azuriu din marea albastru-neagră, flancat de promontoriile stâncoase care se înalță la peste treizeci de metri deasupra plajei.

În unele părți ale țărmului Mării Negre, pământul se termină cu munți impunători, împăduriți și alpini, care se rostogolesc direct în mare. În altele, el se prăbușește deodată sub formă de stânci de calcar, valurile negre spărgându-se zgomotos de pereții cenușiu-verzui. Și totuși în jurul Odesei, în colțul de nord-vest al mării, apa mai mult completează pământul decât se întâlnește cu el. Terenul plat se strecoară blând în apele puțin adânci și sălcii. Fundul mării, sufocat în anumite locuri de alge și iarbă-de-mare, alcătuiește o continuare a stepei, odinioară o vastă stepă de iarbă-suliță și păiuș, împărțite acum în fâșii de ogoare arate și cultivate, solul fiind vârstat cu petice negre și maronii.

Cu toate acestea, dacă cineva din Antichitate a socotit drept remarcabilă așezarea pe vârful stâncilor a ceea ce e Odessa modernă, nu a reușit să pomenească despre acest lucru. Golful larg deschis a fost cu siguranță cunoscut celor din Antichitate, dar niciuna dintre consemnările existente nu oferă o relatare precisă a așezării de lungă durată de acolo. Alte orașe moderne de pe țărmul Mării Negre sau din apropierea acesteia – murdarul port Constanța din România, baza navală etajată rusească de la Sevastopol și bijuteria lumii Mării Negre, Istanbul, – posedă toate vechi arbori genealogici. Sub cimentul și asfaltul modern se află ruinele grecești, romane și bizantine. Dar Odessa nu posedă nimic de acest gen. Locul nu are altceva de oferit în afară de un golf în bătaia vânturilor aspre din nord-est. Atunci când privești orașul de pe un vas de croazieră sau un feribot, vezi o creație recentă, un loc care vreme de două sute de ani s-a bucurat și în același timp a regretat faptul că nu posedă istorie.³

Exploratorii au găsit destinații mai atrăgătoare în alte părți ale Mării Negre. Sosind în corăbiile lor cu vâsle care navigau în ape puțin adânci, poate la începutul primului mileniu î. Hr., marinari din Mediterana au colonizat treptat o mare parte a țărmului Mării Negre, începând cu sudul și, în cele din urmă, extinzându-se către nord. Atracția era considerabilă. Țărmurile sudice și răsăritene produceau metale prețioase. Legenda lui Iason și a expediției argonauților în căutarea misterioasei lăni de aur poate amintesc despre o vreme în care neguțătorii greci cutreierau ceea ce reprezintă în ziua de azi țărmurile Turciei și ale Georgiei, în căutarea aurului pe care băștinașii îl cerneau din albia râurilor repezi ale Alpilor Pontici și ale Caucazului. Nordul furniza contact cu interiorul plat, care la rândul lui oferea acces la grânele care erau cultivate de către popoarele non-eline care trăiau deja acolo atunci când marinarii mediteraneeni s-au aventurat pentru întâia dată dincolo de marea lor mai caldă, mai sărată.

Herodot, istoricul grec din secolul al V-lea î. Hr., fie a vizitat el însuși Marea Neagră, fie, mai probabil, a auzit unele dintre basmele despre regiune care curgeau înspre sud până la orașul lui natal, Halicarnas, pe țărmul apusean al Turciei din ziua de azi. Deja în epoca lui Marea Neagră constituia un loc de culturi și alianțe. Regiunea aflată în nordul mării era țărmul sciților, un termen pe care scriitorii greci îl foloseau drept nume generic pentru diferitele triburi non-eline de păstori, agricultori și nomazi, unite într-o anume măsură prin similitudini de obiceiuri și credințe. În *Istoriile* sale, Herodot descrie popoarele care trăiesc la gurile Niprului, ale Bugului și ale Dunării, lângă viitoarea Odessa. Callipizii și alizonii, spune el, erau un „trib greco-scit”, urmașii căsătoriilor dintre coloniștii greci și locuitorii din interior, care semănau cu sciții la port și maniere, dar cultivau ceapă, praz, linte și mei, o parte pentru consum propriu și altă parte pentru export.

Pentru Herodot, râul Nipru – pe care el îl cunoștea sub numele de Borysthenes – reprezenta un fel de hotar. La răsărit locuiau bande rebele de sciți care nu aveau prea multă considerație pentru străini. Erău androfagii – în traducere literală „mâncătorii-de-oameni” – despre care se spunea că trăiau la marginea unui vast deșert. Alte popoare mășăluiau de-a lungul preiilor lipsite de copaci sau erau

implicate în războaie aproape neîncetate și practicau sclavia. La apus, scitii și grecii se amestecau în mod liber, îmbogățindu-se din negoțul cu Mediterana. Zonele de câmpie erau udate de Borysthenes, iar afluenții săi reprezentau un adevărat paradis, un sistem hidrografic care era „cel mai valoros și mai productiv nu numai... în această parte a lumii, ci oriunde în altă parte, cu singura excepție a Nilului.”²⁴ Pășuni luxuriante se întindeau de-a lungul țărmurilor. În apă se agitau bancuri mari de pești. Locurile plate din zona de acțiune a mării produceau sare, care era întrebuințată spre a conserva peștele pentru transportul în sud, o delicată lăudată de către gurmanzii greci și romani – „chiar dacă provoacă o flatulență severă”, avertiza Pliniu cel Bătrân în secolul I d. Hr.⁵

Rămășițele fizice ale acestei civilizații – în parte băștinașă, în parte greacă și romană – pot fi încă găsite de-a lungul coastei nord-vestice pe peninsula Crimeea sau la Histria, în România. Case de piatră se înșiruiau pe marginea străzilor înguste, unele chiar pavate și echipate cu complexe sisteme de drenaj. Diguri de piatră intrau în mare, primind corăbiile din Mediterana și micile bărci cu pânze care soseau din alte orașe, emporii comerciale și avanposturi îndepărtate. Aceste orașe au fost distruse, reînviată și remodelate de-a lungul veacurilor care au urmat primelor incursiuni grecești, deși săpăturile arheologice încă oferă vizitatorilor moderni o imagine despre ceea ce însemna a locui acolo în Antichitate – un loc pe care grecii mediteraneeni îl considerau a fi adevărata margine a lumii.

Orașe precum Olbia, Chersones și Histria au durat, probabil, vreme de o jumătate de mileniu. Ele se dezvoltau și se extindeau în anumite perioade și cădeau pradă raidurilor în altele. Relațiile dintre coloniști și populația locală nu dădeau naștere doar unor relații de comerț cordiale, ci produceau și înclăștări sângeroase. În timp ce mulți greci aveau tendința să socotească popoarele din regiune ca fiind necioplite, neînvațate și înclinate spre violență, unii observatori au descoperit că înșiși coloniștii constituiau sursa problemelor sociale. „Modul nostru de viață a extins schimbarea lui în rău către aproape toate popoarele”, comenta scriitorul roman Strabon, „introducând în rândul lor luxul și plăcerile senzuale și, spre a satisface aceste vicii, artificii josnice care conduc la nenumărate acte de lăcomie.”²⁶